

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
INNOVATSION
RIVOJLANISH VAZIRLIGI**

**IQTIDORLI TALABALAR, MAGISTRANTLAR, TAYANCH
DOKTORANTLAR VA DOKTORANTLARNING**

TAFAKKUR VA TALQIN

**MAVZUSIDA RESPUBLIKA
MIQYOSIDAGI ILMYIY-AMALYIY
ANJUMAN TO'PLAMI**

Бухоро-2021

ko'chirilgan matnlardagi jiddiy xatolar, chalkashliklarni bartaraf etish atroflicha chuqur bilim, o'tkir ziyraklik, katta mas'uliyat hamda kasbga nisbatan kuchli muhabbat bilan ish olib borishlikni taqazo qilar edi. Porsoxon Shamsiyevda ana shu xususiyat va fazilatlar mujassamlashgani ishda katta muvaffaqiyatlar qozonishiga zamin yaratdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Ushbu gaplar P. Shamsiyevning 1967-yil noyabr bayrami munosabati bilan o'tkazilgan institut yig'lishida qilgan dokladidan olindi.
2. Suyuma G'aniyeva "Guhar cho'msa daryog'a..." Jannatmakon jurnali. Fevral, 2008. 51-b. 8
3. P. Shamsiyev Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy. – Toshkent: Fan, 1966.
4. G'afur G'ulom. Tanlangan asarlar. T.1953
5. Natan Mallayev "O'zbek adabiyoti tarixi" birinchi kitob. – O'qituvchi nashriyoti, 1965. 477.b.
6. P. Shamsiye v, S. Ibrohimov "Navoiy asarlari lug'ati". –T., 1973

“BILGAMISH” VA “ALPOMISH” EPOSLARINING TAFOVUTLI JIHATLARI.

G`N. Murodov¹, S.B. Shamsiddinova²

BuxDU, filologiya fanlari doktori, professor¹

BuxDU, adabiyotshunoslik (o`zbek) yo`nalishi 2-bosqich magistranti²

Annotatsiya: Jahon va o`zbek adabiyotshunosligida eposlar keng tadqiq etilgan. Maqolada “Gilgamish” va “Alpomish” eposlaridagi farqli jihatlar, tafovutlar tadqiqotga tortilgan. Voqealar tizimi solishtirilgan.

Kalit soʻzlar: gumanizm, epos, oʻxshashlik, tafovut, boshlanma, motiv, doʻstlik, islom, bahodirlik, taqdir, ogʻa-ini, birodarlik.

“Bilgamish” – ulugʻ gumanistik gʻoyalar baralla kuylangan yuksak asar boʻlsa, “Alpomish” klassik eposning yorqin namunasi, millat oʻzligini namoyon etgan, yuksak ideallar tarannum etilgan adabiy-estetik obidadir.²²⁰

“Bilgamish” (akkad tilidagi epos “Gilgamish” deb nomlangan) va “Alpomish” bizning nazarimizda butkul boshqa millat va xalq tegishli ikki yirik xalq eposi boʻlganligi sababli bir qator farqli jihatlarga ega. Ammo bu ikki mahobatli doston oʻz navbatida bitta ildizdan suv ichganligi ilmiy isbotini topgan. Toir Eftining “Shumerlar va etruslar – insoniyat tamadduni ibtidosidagi qadimiy turkiylar” nomli tadqiqotida turkiy qavmlar va shumerliklarning ildizi bir ekanligi haqidagi fikr ilmiy dalillar bilan asoslangan. “Bilgamish” va “Alpomish” soʻzlarining oʻxshashligi ham bu fikrni isbotlaydi. Turkiy tilda “Bilga” soʻzi hammani narsani bilguvchi degan maʼnoni anglatadi. Epos boshlanmasi ham bunga ishora qiladi:

Boshdan-oyoq dunyo kezgan jahongirlar haqida,

Va ummonni koʻrgan hamda togʻlar aro oshganlar.

Va doʻst bilan birga yovga tik borganlar haqida,

Va zakiylar fikrlarin oʻqib toʻlib-toshganlar.

Bor hikmatni koʻrgan u, sinoatlarni yechgan...²²¹

Doston qahramonining asl ismi Bilgadir. “Mish” esa oʻsha davrdagi bobil, xett, ossuriyaliklar oʻrtasida taniqli kishilar va afsonaviy qahramonlarga nisbatan

²²⁰ Шомухаммедов Ш. Эпос. Тошкент: “Ёш гвардия”, 1987 йил. 7 бет.

²²¹ Эпос о Гильгамеше. Перевод с аккадского И.М. Дьяконова. – Санкт-Петербург: Наука, 2006. (asardan parchalar maqola muallifining rus tilidan tarjimasini)

keng qo'llanilgan bir belgi. Mish ko'proq turli janglarda g'olib kelgan, umuman, bahodir, pahlavon kishilarning nomidan keyin ishlatilgan. "Mish" turkiy xalqlar o'rtasida yaratilgan ayrim qahramonlik eposlarida, masalan, "Alpomish", "Kuntug'mish" dostonlarida yoki Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida o'z qadimiyligini to'la saqlagan (O'gdilmish, O'zg'urmish). Bizning milodimizda ham turk xoqonlari orasida Bilga va mish nomi bilan atalganlari bor. Masalan, VII-VIII asrlarda yashagan turk xoqonlaridan birining nomi Bilgadir. Yoki Oltin O'rda xoni To'xtamish nomida shunday belgi mavjud.²²²

Dostonlarning har qaysisi o'ziga tegishli xalqning dini, tarixi, urf-odati, madaniyatidan kelib chiqqan holda syujetlar ketma-ketligi, voqealar rivojida, qahramonlarning yaratilishi va tavsifida farqlanuvchi belgilarga egadir. Shuning uchun ham bu ikki eposning o'xshash jihatlari haqida gapirishdan ko'ra, farqli nuqtalari haqida fikr yuritishni lozim topdik. Eng birinchi yaqqol ko'zga tashlanuvchi farqlardan biri – bu har ikkala eposning turli voqealar rivoji bilan boshlanishidir. Muqaddima yoki boshlanma eposlarda muhim o'rin tutadi. Ko'pgina eposlar baxshi mahoratiga bog'liq holda (o'zgarishlar sababi shundan) nasrda saj bilan boshlanadigan qoliplardan iborat. Ularda alpning shajarasi xususida so'z borib, bahodirning dunyoga kelishiga ehtiyojning sababi beriladi. Yoki eposlar qo'shiqlardan iborat bo'lsa, she'riy tarzda epopeyaning sababchisi – qahramonning ilohiy ahamiyat kasb etgan bahodir ekanligi uqtiriladi. Ba'zi eposlarda voqealar rivoji ekspozitsiyadan boshlansa ("Alpomish"), ba'zi eposlarda esa kitobxonni bosh qahramon hayotiga butunlay qiziqtiradigan, voqea rivojlanishiga sabab bo'ladigan holat yoki sharoit haqida gap ketadi ("Bilgamish"). Buni tadqiqotga tortilgan eposlar misolida ko'rib chiqamiz:

²²² Sapayeva B. Yevropa va O'rta Osiyo xalqlari eposlari epik syujetlarining asoslari va ulardagi o'xshash motivlar. Magistrlik dissertatsiyasi. 37-bet.

“Alpomish” asarining boshlanishida Hakimbekning dunyoga kelmasidan oldin sodir bo`ladigan voqealar beriladi. Doston an’anaviy befarzandlik motivi bilan boshlanadi. Farzandsizlik motivi “Kuntug`mish”, “Oshiq g`arib va Shohsanam”, “Tohir va Zuhra” dostonlarida ham bor. Shu g`am hayotining butun sahifalariga qora chiziq tortayotgan Boybo`ri hamda Boysari sunnat to`yi munosabati bilan “og`riq”ni teranroq anglyadilar. Qo`ng`iroq elining e`tiborsizligi, hurmatsizligi, ustiga-ustak bir chapanitob boyvachchaning “Bu to`y o`g`illining o`g`lidan qaytadi, qizlining qizidan qaytadi. Sening nimangdan qaytadi?!” deya izzat-nafslarini toptashi oqibatida Allohga bog`lanadilar. E`tiborlisi, biylarga xos, sevimli bandalarga xos tantilik bilan 80 tilla tangani to`y egasiga qoldirib, janjalsiz chiqib ketadilar. Bir kam qirq kun deganda Shohimardon pir Alloh ularga farzand bermasligini aytganda ham umid bilan, ixlos bilan duo qilishni kanda qilmadilar. Rasululloh (Sollallohu alayhi vassallam) marhamat qilib aytadilar: “Alloh kimgaki yaxshilikni istasa, unga musibat beradi.” Chunki kasallik, mashaqqat, tashvish, qayg`u, ozor tufayli inson o`zining haqir va ojiz ekanligini, har lahzada Allohning inoyatiga muhtoj ekanini anglyadi. Allohga ubudiyati kuchayadi. Yolg`iz Zotga iltijo qilib shifo va yengillik so`raydi. Natijada ko`p yaxshiliklarga uchraydi. Shu tariqa qalbi og`rigan mazlumlar Boybo`ri va Boysarining duosi ijobat bo`ldi. Bo`ybo`riga egiz, Boysariga qiz xabari berildi. Intiqib kutilgan alpning Boybo`ri oilasida tug`ilishi ham bejizga emas. Chunki bu lavha dostonida ota urug`chiligi bilan bog`liq tasavvurlar bo`y ko`rsata boshlaganidan dalolat beradi. Bo`ybo`ri egiz farzandning boshi, ota urug`ining vakili edi. Xulosa qilsak, Alpinbiy davrida xalq moddiy jihatdan to`kis yashagan bo`lsa-da, ma`naviy jihatdan oqsash kuchli bo`lgan. Buning oqibatida qadriyatlar oyoq osti bo`lgan. Boybo`ri, Boysariga bo`linish arafasidagi jamiyat meros o`tadi. Boybo`ri va Boysarining

farzandsizligi (siyosiy uquvsizligi), haqoratlanishi (qonunlarning buzilishi) ana shu tanazzul isitmasidan darak beradi.²²³

“Bilgamish dostoni esa “Alpomish”dan farqli “farzandsizlik” motivi bilan boshlanmaydi. Aksincha, miloddan avvalgi XXVII-XXVI asrlarda mavjud bo'lgan qadimgi shumer shahri Uruk ta'rifi va Janubiy Iroq hududida joylashgan qadimgi Uruk shahridagi muqaddas ibodatxona – Eananing tasviri bilan boshlanadi.

Tomosha qil devorlarni, xuddi ipdek bir tekis,

O`xshashin topolmayсан, uningdek baland, ko`rkam. (asardan parchalar maqola muallifining rus tilidan tarjimasi)

Turli xil boshlanmalardan kelib chiqib xulosa qilsak, eposlarda muqaddimalar:

Tinglovchini voqelikka tayyorlaydi, ya'ni ularni dostonning asosiy qahramonlari hamda voqea bo`lib o`tdigan joy bilan tanishtiradi;

Doston qamrab olgan voqelikning ko`lami naqadar kengligini urg`ulaydi;

Badiiy asardagi motiv va syujetlarning rivojiga turtki beradi hamda ular o`rtasidagi uzviy bog`liqlikni ta'minlaydi.²²⁴

Alpomish – buzilgan yurtni tuzuvchi xalq timsoli bo`lsa, Bilgamish bir butun tuzilgan xalqni buzuvchi, tiyiqsiz bebosh alp timsolida gavdalangan. Faqat ilohiy do`stlikgina uni bu yo`ldan qaytaradi. Xaq bor – alp mavjud. Alpni alp sifatida ko`kka ko`taradigan uning xalqidir. Xalqi norozi bo`lsa, Enkiduga

²²³ Турдимов Ш. Этнос ва эпос. Тошкент: O`zbekiston, 2012 йил. 20-бет.

²²⁴ Jo`rayev M., Eshonqulov J. Folklorshunoslikka kirish. – Toshkent: Barkamol fayz media, 2017-yil. 106-бет.

o`xshagan raqiblar tug`iladilar. Alpomishning faoliyati taqdirning bergan zarbalarini bartaraf etish bilan kechgan bo`lsa, Bilgamish o`zi “sotib olgan” muammolarni yechish bilan o`zining alplik faoliyatini olib boradi.

“Alpomish” – o`lim o`ldirmaydigan odam (Hakimbek o`limdan qo`rqmaydi, chunki o`tga solsa kuymas, qilich solsa o`tmas qilib yaratilgan) haqidagi doston bo`lsa, “Bilgamish” o`limdan qo`rqadigan, hayoti zavol topmasligi uchun boqiy hayot istab dunyo kezgan odam haqidagi dostonidir.

Ikki eposni bir-biridan farqlovchi yana bir jihat – bu mifologiya va haqiqatning uyg`unligidir. “Alpomish” dostoni “Bilgamish” dostoni kabi uydurmali mifologik maxluqlar, odamxo`r buqalarning tasviri, xayoliy ilohlarning tasnifi kabilarni o`z ichida mujassamlashtirmagan. “Alpomish” eposida mubolag`ali tasvirlar talaygina bo`lsa-da, hayotda mavjud bo`lmagan g`ayritabiiy dev va jonivorlarning tasviri keltirilmagan. Asar reallikka yaqin voqealardan iborat. “Bilgamish” eposida esa uydirma obraz qo`rqinchli Xumbaba va buqaning tasviri, bosh qahramonlardan biri Enkiduning ham aqlga sig`mas jonzot ekanligi fikrimiz isbotidir.

“Alpomish” eposida syujet ketma-ketligi asosan tog`lar, dala va dashtlarning qo`ynida sodir bo`lsa, “Bilgamish” dostonida voqealar rivoji suvloqda, Uruk shahrida, okeanlarda sodir bo`ladi. “Alpomish”dagi voqea-hodisalar Boysun va Qo`ng`irotda yuz beradi. Qo`ng`irot qabilasi eng qadimgi qabilalardan bo`lib, u o`zbek, qozoq, qaraqalpoq va turkmanlarning urug`laridandir. Asosan chorvachilik bilan shug`ullangan. Amudaryo yoqasi va Boysun ko`li atrofida ko`chmanchilik bilan hayot kechirishgan. Dostonda ko`rsatilgan poyga o`tkazilgan joy Bobotog` tog`i ham Termiz yaqinidadir. Demakki, “Alpomish” dostoni Surxondaryo territoriyasida yaratilib, boshqa hududlarga, xususan, qo`shni hududlarga ham tarqalgan. Boybo`ri va Boysarining boyligini tasvirlashda ham qo`ng`irot elining qalmoqlar yurtiga

ko`chib ketish jarayonida ham dashtdagi qo`y-qo`zi va zotli otlarning tasviri keltirilgan. “Bilgamish”da esa Enkidu haqida gapirilar ekan:

Qandaydir erkak bordir, tog`dan kelgan deyishar,

Sandiroqlab yuradi doimo tog`lar osha,

Doim hayvonlar bilan suvlar ekan suvloqda.

“Bilgamish” eposida “Alpomish”da bo`lgani kabi bosh qahramonlar vatanlari va yana boshqa hududlardagi xavfsizlik uchun kurash olib boradilar. Har qanday xavf oldida mardona turadilar. Xumbaba bilan kurash, 300 insonning hayotiga zomin bo`lgan ilohiy g`azab – buqaning o`ldirilishi bunga misoldir. Ammo Alpomish ushbu kurashlardan so`ng yori, do`st, yaqinlari bilan o`z yurtida tinch-totuv yashab, murod-maqсадiga yetsa, Bilgamish hayoti davomida o`z birodari Enkiduning o`limiga guvoh bo`ladi. Boqiy hayotni izlab, endi yetdim, deganida tiriklik gulini ilonga o`g`rilatib qo`yadi. Ya`ni qadimgi shumer eposi “Alpomish”dan farqli tragik tusda, bahodirning noumidligi bilan yakunlanadi.

“Alpomish” eposi voqealarini “ayriliq” va “birlashuv” deb atasak, “Bilgamish” eposi esa “birlashuv”dan “ayriliq” tomon boradi.

Bu ikki jahon ahamiyatiga molik eposning farqli jihatlari barobarida o`xshashliklari borki, turkiy qavmlarning boshlanishi uzoq ming yilliklarga borib taqalishiga amin bo`lamiz. “Alpomish” va “Bilgamish” dostonlari orasidagi uyg`unlikning ko`lami ancha katta. Bu esa alohida tadqiqotni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati

1. Jo`rayev M., Eshonqulov J. Folklorshunoslikka kirish. – Toshkent: Barkamol fayz media, 2017-yil. 106-bet.

2. Sapayeva B. Yevropa va O`rta Osiyo xalqlari eposlari epik syujetlarining asoslari va ulardagi o`xshash motivlar. Magistrlik dissertatsiyasi. 37-bet.
3. Эпос о Гильгамеше. Перевод с аккадского И.М. Дьяконова. – Санкт-Петербург: Наука, 2006. (asardan parchalar maqola muallifining rus tilidan tarjiması)
4. Турдимов Ш. Этнос ва эпос. Тошкент: O`zbekiston, 2012 йил. 20-бет.
5. Шомухаммедов Ш. Эпос. Тошкент: “Ёш гвардия”, 1987 йил. 7 бет.

“SAB'AI SAYYOR” IKKI NASHRIDAGI V-X BOBLAR MATNINING QIYOSIY TAHLILI.

Sh.A.Hayitov¹, Z.I.Bahronova

Filologiya fanlari doktori¹

Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik yo`nalishi 1-bosqich magistranti²

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiy “Xamsa”sining to`rtinchi dostoni “Sab’ ai sayyor”ning ikkita nashri qiyosan o`rganilib, ular orasidagi matniy tafovutlar aniqlangan.

Kalit so'zlar: manba, nashr, lug'at, ilmiy- tanqidiy matn, ilmiy – ommabop nashr, ishqiy-sarguzasht doston

“Navoiyning kitoblarida uyg'unlik ularning muqaddima qismidayoq boshlanadi. Uning har bir asarining muqaddimasi shu asarning mundarijasiga uyg'unlashgan”,- deb yozadi akademik Alibek Rustamov (6, 147). Atoqli olimning ayni mulohazalari yirik ilmiy qimmatga ega. Alisher Navoiy asarlari bob va fasllarini bir-biridan ajratgan holda to`liq tasavvur hosil qilib bo`lmaydi. Aniqroq qilib aytganda, ular yaxlit bir tirik organizmni tashkil qiladi. Ramziy tashbeh va boshqa tasviriy vositalarning asosiy mazmunini